

หลักฐานพื้นเมืองในรูปแบบที่เรียกว่า "ตำนาน" และ "พงศาวดาร" ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงหลายอย่างที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับกลุ่มรัฐในระหว่างหุบเขาในระยะปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เอกสารหลักฐานที่ว่ามีแม้จะเป็นที่ปรากฏว่าเป็นเอกสารที่ได้รับ การคัดลอกขึ้นในภายหลัง แต่หลักศิลาจารึกของหริภุญชัยในระยะพุทธศตวรรษที่ ๑๔ กับศิลาจารึกของล้านนาในระยะต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ก็นับเป็นหลักฐานสำคัญที่ช่วยยืนยันการเปลี่ยนแปลงที่ได้เกิดขึ้น ทั้งที่มีบรรยายไว้ในเอกสารโบราณ หลักฐานที่สำคัญได้จากศิลาจารึกของทั้งสองยุคสมัยนี้คือ ข้อมูลที่ยืนยันว่าเขื่อน หรือกษัตริย์ที่ใช้อักษรภาษามอญในศิลาจารึกในระยะพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ได้เปลี่ยนมาใช้อักษรและภาษาไทย นี่เป็นประการที่หนึ่ง ในประการที่สองในศิลาจารึกหริภุญชัยนั้นระบุว่ากษัตริย์ในระยะนั้นมีชื่อว่า "สัพพาสิตฺธิ" ซึ่งเป็นผู้สร้างศาสนสถาน พระธาตุเจดีย์หลายแห่งในเมืองหริภุญชัย รวมทั้งได้ถวายกัลปนาชาพระไว้กับวัดจำนวนหลายแห่ง แต่ในศิลาจารึกภาษาไทยในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ไม่ได้กล่าวถึงกษัตริย์พระองค์นี้หรือสายราชวงศ์ของกษัตริย์พระองค์นี้แต่อย่างใด กลับระบุถึงกษัตริย์อีกสายราชวงศ์ใหม่ ซึ่งกล่าวว่าสืบมาแต่ "มังราย" หรือ "พญามังรายหลวง" ผู้ซึ่งเป็นปู่ทวดของพระยาภิอนา (พ.ศ. ๑๘๑๐ - ๑๘๓๒) หรือที่เรียกว่า "เจ้าท้าวสองแสนนายนครมิกกราช" ในศิลาจารึกวัดพระยืน ลำพูน พ.ศ. ๑๘๑๓ และนอกจากนั้นในศิลาจารึก "ราชวงศ์มังราย ลพ./๕" พ.ศ. ๑๘๕๘ ก็ได้ชี้ให้เห็นว่าก่อนที่จะสืบมาถึงรัชสมัยของพระยาสามฝั่งแกน (พ.ศ. ๑๘๔๕ - ๑๘๘๕) นั้น เชื้อสายของ "มังราย" ได้ปกครองอยู่ที่เมืองหริภุญชัย และเชียงใหม่มาได้ ๗ ชั่วคนแล้ว หลักฐานที่ปรากฏนี้จึงยืนยันได้ว่าราชวงศ์ของกษัตริย์หริภุญชัยในสายราชวงศ์ของพระเจ้า "สัพพาสิตฺธิ" น่าจะสิ้นสุดไปแล้ว เกิดมีราชวงศ์ใหม่คือราชวงศ์มังราย เข้ามามีอำนาจแทนที่ในบริเวณเดียวกัน

ในช่วงเวลาร่วมสองร้อยปีหลังจากศิลาจารึกหริภุญชัยไม่มีหลักฐานศิลาจารึกหรือหลักฐานเอกสารร่วมสมัยกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นน่าจะเป็นไปตามหลักฐานในโบราณพื้นเมืองส่วนใหญ่กล่าวไว้ กล่าวคือเมื่อถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ราชวงศ์ไทยอำมาตย์ได้เข้าไปมีอำนาจแทนที่กษัตริย์ราชวงศ์มอญของหริภุญชัย ครั้นถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ราชวงศ์ไทยอำมาตย์ก็ถูก "มังราย" นำกำลังจากเมืองเงินยาง - เชียงราย ในลุ่มแม่น้ำกก เข้ามารุกราน และยึดครองเอาไปไว้รวมทั้งยึดเมืองเชลียงค์ในลุ่มแม่น้ำวังไว้ด้วย

ในเวลาต่อมา การยึดครองหรือกบฏในศตวรรษที่นี้จะนำไปสู่การเกิดของรัฐใหม่ที่ในหลักฐานพื้นเมืองทั่วไปเรียกว่า "ลานนา" แต่หลักฐานคันจีนเรียกว่า "ปาไปสี่ฟู"

ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ มีหลักฐานคันจีนและพม่าชี้ให้เห็นว่าพระเจ้ามังรายได้ขยายบทบาทเพื่อการสร้างอิทธิพลและอำนาจทางการเมืองในหมู่รัฐรอบข้างอย่างมาก ซึ่งนับเป็นปัจจัยสำคัญต่อการวางพื้นฐานอำนาจทางการเมืองและความมั่นคงภายในของรัฐที่จะเกิดขึ้นตามมาในระยะหลัง สำหรับกลุ่มรัฐภายใน ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นั้นพระเจ้าคำฟู (พ.ศ. ๑๘๘๑-๑๘๘๘) ก่อเมืองตากและผนวกเมืองพะเยาได้ และในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ พระเจ้าติโลกราช (พ.ศ. ๑๘๘๕ - ๒๐๓๐) ก็นำทัพไปรบและยึดครองเมืองแพร่และน่านได้สำเร็จรวมทั้งส่งกำลังไปรุกรบเอาเมืองหลายแห่งในเขตการปกครองของเมืองเชียงใหม่ (สิบสองปันนา) เข้ามาสู่บรมโพธิสมภารหลายเมือง อำนาจการเมืองของมังราย และ ราชวงศ์จึงนับว่าเติบโตขึ้นโดยลำดับนับแต่ศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้นมา

เครือข่ายอำนาจรัฐของราชวงศ์มังรายมีเครือข่ายราชวงศ์กระจายกันควบคุมอยู่ตามเมืองที่สำคัญ อาทิ เชียงใหม่ เชียงรายหรือเชียงแสน เชียงคองและเมืองน่าน เป็นต้น ซึ่งชี้ให้เห็นว่าพื้นฐานโครงสร้างอำนาจรัฐตั้งอยู่ได้โดยอาศัยความสัมพันธ์แบบเครือข่ายที่ประกอบกับความสามารถและบารมีของกษัตริย์ที่เมืองหลวง แต่ในระยะศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นไป เครือข่ายการปกครองภายในก็อาศัยฐานอำนาจจากขุนนางมากขึ้น ดังปรากฏว่าเมืองเชียงแสนซึ่งเคยเป็นเมืองหลวงก็ได้รับการจัดสรรให้ขุนนางปกครองแทน ทั้งนี้ ทรัพยากร เชียงคองและเชียงของต่างเป็นเมืองที่ขุนนางปกครองมาแต่เดิมแล้ว อย่างไรก็ตามเมืองรอบนอกยังคงอยู่ในการควบคุมของราชวงศ์ที่ส่งออกไปจากเมืองหลวงโดยตรง อาทิ เชียงคอง และเมืองน่าน (เมืองน้อย) รวมทั้งเมืองยวมในลุ่มแม่น้ำยวมใกล้ลำน้ำคงซึ่งปรากฏว่าเป็นเมืองที่พระเจ้าติโลกราชปกครองอยู่ก่อนที่จะเข้ายึดอำนาจจากพระนันทา รูปแบบการปกครองเมืองรอบนอกโดยอาศัยเครือข่ายนี้เป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้หัวเมืองเครือข่ายเหล่านี้มีโอกาสสะสมอำนาจของตนเองได้เนื่องจากมีอิสระในการปกครองตนเอง สูง ทราบได้ที่เมืองหลวงยังมีอำนาจเข้มแข็งเครือข่ายของรัฐจึงตั้งมั่นอยู่ได้ และก็เป็นที่น่าสังเกตว่าในระยะกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นั้น ฐานอำนาจรัฐที่เมืองหลวงมีความมั่นคงพอสมควร ดังจะเห็นได้จากกรณีที่พม่าพม่ารบมาถล่มจากเมืองเชียงรายพยายามจะยึดอำนาจจากพระเจ้าแสนเมืองมา (พ.ศ. ๑๘๗๒ - ๑๘๘๕) ขณะที่ยังมีพระชนนีน้อย แต่ไม่สำเร็จ ปัจจัยของความมั่นคงของ

ที่เกิดขึ้นนี้คาดว่ามาจากฝ่ายขุนนางในราชสำนัก ฉะนั้นฐานอำนาจจากฝ่ายขุนนางจึงเริ่มเป็น
 ตัวแปรสำคัญของอำนาจรัฐในระหว่างศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งบทพิสูจน์ตัวแปรอนันต์เห็นได้ในรัชสมัย
 ของพระเจ้าสามฝั่งแกน (พ.ศ. ๑๘๘๕ - ๑๘๘๕) . กษัตริย์องค์นี้เกิดความขัดแย้งกับฝ่ายขุนนางซึ่ง
 เห็นได้ชัดจากการที่พระองค์เลือกเจ้าช่างสำนักสงฆ์ภิกษุรามัญแต่ขุนนางคนสำคัญเจ้าช่างฝ่ายสีห
 นิกาย ท้าวโลก อีสองครั้งที่ ๖ จึงถือโอกาสจากความขัดแย้งนี้โดยได้รับการสนับสนุนจากขุนนางในฝ่าย
 ตรงข้ามกับพระราชนิกายคืออำนาจรัฐได้ในปี ๑๘๘๕

รัชสมัยของพระเจ้าศิริโลกราชขุนนางในราชสำนักได้ เข้ามามีบทบาทในทางการเมืองและ
 การปกครองมากขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นหัวเลี้ยวสำคัญที่ทำให้โครงสร้างอำนาจรัฐและการปกครอง เปลี่ยน
 แปลงไป กลุ่มเมืองภายในล้วนอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของขุนนางเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นเมืองนาย
 ที่มีความสำคัญเชิงเศรษฐกิจที่สืบมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และ เมือง เชียงตุงซึ่งในรัชสมัยของพระเจ้าศิริโลกราช
 นั้นมีสภาพเสมือนประเทศราชที่มีความสัมพันธ์ทางสายเครือญาติอย่างห่างๆ ฉะนั้นพื้นฐานอำนาจรัฐ
 ของกษัตริย์ล้านนาในระยะปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จึงตั้งอยู่บนฐานอำนาจ
 การคุมกำลังโดยขุนนาง ทั้งนี้มีลักษณะการรวมศูนย์อำนาจค่อนข้างชัดอยู่ที่กษัตริย์และขุนนางผู้ใหญ่
 แห่งราชสำนักเชียงใหม่

เงื่อนไขสำคัญอีกอันหนึ่งสำหรับการสร้างพื้นฐานอำนาจรัฐและการ เน้นอำนาจที่ศูนย์กลาง
 มากยิ่งขึ้น คือการนำพุทธศาสนาเถรวาทใหม่เข้ามาผสมกับการสถาปนาศูนย์กลางทางศาสนาให้เกิดขึ้น
 ควบคู่กับการ เป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมือง อิทธิพลของพุทธศาสนาที่เข้ามาในพุทธศตวรรษที่ ๒๐
 ได้ช่วยจำแนกความแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดระหว่างเมืองหลวงกับเมืองบริวารของรัฐและระหว่าง
 กษัตริย์เชียงใหม่กับกษัตริย์ทั้งหลายในสายราชวงศ์ กษัตริย์เชียงใหม่ได้กลายเป็น "ธรรมิกราช" แล้ว
 ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ โดยเฉพาะพระเจ้าศิริโลกราชทรงเป็น "บวรจักรวัชรธรรมราช" ซึ่งหมายถึง
 กษัตริย์ผู้เป็นเจ้าของจักรวรรดิทั้งหมด กษัตริย์องค์นี้เริ่มบทบาทด้วยการ เป็นผู้ขยายอำนาจประจวบกับ
 ราชแห่งจักรวรรดิโมกุลของอินเดีย แต่ปลายรัชสมัยได้ทรงเปลี่ยนแปลงเป็น "ธรรมราช" โดยการอุปถัมภ์
 พุทธศาสนาอย่างขนานใหญ่จนนำไปสู่การสังคายนาพระธรรมวินัยในปี พ.ศ. ๒๐๑๐ ซึ่งผลของการเปลี่ยนแปลง
 นี้ทำให้รัชบัลลังก์เกิดความมั่นคงอย่างมาก สถาบันทางศาสนาและสถาบันทางการปกครองทำให้
 การสนับสนุนซึ่งกันและกันอย่างสูง นับเป็นปัจจัยสำคัญอีกอันหนึ่งที่ทำให้อำนาจรัฐและรัชบัลลังก์
 มั่นคงอยู่ได้ในอีกระบับและอีกระยะเวลาหนึ่ง .